

Középkori magyar tájszemlélet

Ember és táj összetartozása, kölcsönös egymásrahatásának viszonya ma már nemcsak ködös sejtés, bizonytalan-biztos megérzés, hanem mint műveltségalkító tényező a szellemiek területén minduntalan felszínre vetődő probléma, sokkal inkább a tudatos vizsgálat tárgya lehetett volna, mint amennyi figyelemre eddig egyáltalán méltatták. A kérdés lényegében a lélektan körébe tartozik.¹ A lélektan fiatal tudománya azonban részletesebben egyáltalán nem foglalkozott ember és táj kölcsönhatásának formáival. Amit eddig szellemi téren megláttak belőle, azt a történettudomány — leginkább az irodalomtörténetírás — tárta föl, amikor az ember szellemi életében táji együtthatók felkutatására indult.² Amennyire jogos volt a kiindulás a táj lélekformáló erejének megvizsgálására, a szellemi élet helyesebb, többoldalú megvilágítása szempontjából, épp annyira hamis útra tévedt, amidőn az irodalomtörténetben eszköz helyett céllá lett és minden szellemi jelenséget táji tényezőkből eredeztetett vagy legalább is annak a *látszatát* keltette, hogy az összes jelenségek sajátos meghatározója kizárólag a táj lehet. Bizonyos, hogy vannak szellemi megnyilatkozások, amelyeket csak az emberre ható jellegzetes táji erők magyarázhatnak meg, s az is igaz, hogy többé-kevésbé minden alkotásban fölismerhető ez a hatás, de nem mindig azzal a döntő érvényességgel, hogy az emberi szellem minden megnyilvánulását kizárólag táji hatóerők eredményének tekintetnők, hiszen a teremtő embert sem egyedül a táj alakítja. Hiba volna tehát a táji irodalomszemlélettel szemben egyszerűen a tagadás álláspontjára helyezkedni, mert hiszen az irodalom története ebből a szempontból is vizsgálható, sőt szükséges is a teljesebb irodalmi megismeréshez. De épp oly hibás volna az az állítás, hogy az egyedüli helyes szempont *csakis* táji irodalomszemléleten alapul-

¹ A földrajznak az az ága, amely ember és táj viszonyaival foglalkozik, az ú. n. emberföldrajz, szinte kizárólag gazdasági és etnikai oldalról fogta vizsgálat alá a kérdést, éppen csak utalva a pszichológia számára e körben kínálkozó feladatokra.

² A németeknél legelőször A. Sauer: *Literaturgeschichte und Volkskunde*. Prag, 1907. — J. Nadler: *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*. 1—3. Bd. Regensburg, 1913—18. — U. a.: *Die Berliner Romantik*. Berlin, 1921.

hat. Ez az irodalomtörténet öncélúságának és önelvűségének elvetését jelentené.

Ember és táj viszonyáról szólva, *tájon mindig egy bizonyos meghatározott, különleges földrajzi-műveltségi egységet értünk, s nem valamely vidéket vagy általában a természetet.*³ Minden táj, a maga sajátosságában, éghajlata és talajviszonyai, tagozottsága, vizei, állat- és növényvilága, természeti kincsei tekintetében földrajzi-természeti alakulat, amely semmiféle más hasonló, rokon-tájjal nem azonosítható: Erdély, mint táj nem Svájc és a magyar Alföld nem Hollandia. Egy-egy táji egységre rátelepedő, azt birtokába vevő nép belenő a tájba, alkalmazkodik a vidékhez, amely az illető nép életviszonyainak egyik legsajátosabb formálójává válik. A hatás azonban kölcsönös. Korlátozottabb mértékben az ember is hathat a tájra erdőirtás, fásítás, csatornázás, lecsapolás, folyószabályozás, talajjavítás, építkezés, stb. révén, de mindig csak a jelenvaló táji erők és lehetőségek határain belül. Ez a százados kölcsönhatás ember és környezete között lassanként kifejleszti minden egyéni arcú táj különleges emberváltozatát, a maga jellegzetes lelki (gondolkodásmódbeli és érzelmi), fiziológiai és fizikai strukturális sajátosságaival és műveltségével.

A táj fogalmából következik, hogy az mindig emberektől lakott földrajzi egységet jelent, valójában tehát „ember és táj” emlegetése pleonazmus, mert hiszen a táj fogalmához elválaszthatatlanul hozzátartozik a benne élő ember, mégis a dolgozat keretében szándékosan e kettőt együtt emlegetjük, éppen összetartozásuk erősebb érzékeltetése végett. Mindebből önként következik már ama megállapítás, hogy a táj: *non nascitur, sed fit!*

Ember és táj együttéléséből kettős következtetést vonhatunk. Egyrészt, hogy e viszony az emberre általában három irányban lehet hatással: gazdasági, fiziológiai és lelki vonatkozásban; természetesen a hatótényezőknek ez a három, bonyolultan összeszővődő csoportja sohasem független egymástól. Másrészt az is világos, hogy a tájban és a tájra ható emberi alkotások és változtatások is magára az emberre hatnak vissza, tehát minden kultúrtájban többszörösen

³ Ez a kis dolgozat az 1937. év elején készült. Azóta néhány tanulmány jelent meg, mely tájproblémákkal foglalkozik, köztük azonban egy sincs, amely a táj fogalmát kimerítően meghatározná. A fentiekben éppen erre teszünk kísérletet, kiemelve, hogy tájon mindig *nagyobb* földrajzi-kulturális egységet értünk, s azt igyekszünk vázolni: miként alakul ki e *nagyobb* tájegységekről (Dunántúl, Felvidék, Alföld, Erdély) való szemlélet. Ezzel a *tájszemlélet* szónak is egyértelmű jelentést adunk. Szükség van erre, mert a *tájszemlélet*, *természetszemlélet*, *tájeszmény* szavak használata gyakran zavaros. A *tájszemlélet* egy meghatározott földrajzi egység és a rajta élő népcsoport viszonyáról alkotott képet jelent. Amíg tehát emebben mintegy az embernek és a természetnek bizonyos határozott keretek között való együttélését vizsgáljuk, addig a *természetszemlélet* és *tájeszmény* arra felel, hogy általában a természeti jelenségek, illetőleg a táj önmagában hogyan tükröződik az ember lelkében. Ember és természet viszonyában a tájszemlélet tehát objektív, a természetszemlélet és tájeszmény viszont szubjektív szempontok vizsgálatát tűzi ki feladatul.

összetett hatáskomplexumok rejlenek. Például egy emberkéz alkotta város nemcsak gazdaságilag hat vissza az emberre, hanem mint a tájkép állandó hangulati velejárója is.⁴ Az itt elmondottakat más-
képpen úgy is megfogalmazhatnók, hogy a mai modern tájszemlé-
letben, a tájegység földrajzi és történeti hatótényezőit szokás meg-
különböztetni. Ennek a szétválasztásnak — amint az előbb mondot-
takból kitűnik — csak elméleti jelentősége van. Valójában — egy
táj és nép találkozásának, együttélésének kezdőkorában talán ke-
vésbé, de azontúl a megsokasodó századokkal a kettő mindig együtt
hat. Így tehát a tájban múlt és jelen szimultán együttlétét szemlél-
hetjük. Minden nemzet kultúráját át meg átszövi és színezi több-
kevesebb táj különös műveltsége, s minden nemzeti kultúrán belül
világosan megkülönböztethetők, kiválaszthatók ezek a táji elemek.

A négy magyar kultúrtáj — Dunántúl, Felvidék, Alföld és Er-
dély — sajátos jellegéről, szelleméről manapság elég gyak-
ran és szívesen beszélünk, azonban a kérdés tudományos megvizs-
gálásával még a kezdet-kezdetén állunk.⁵ Összefoglaló monografiánk
egyik kultúrtáj szellemi életéről sincs, mindössze részletmunkák
készültek — egy-egy korszakra korlátozottan — a különböző tájak
irodalmi szerepéről.⁶ Ezek a munkák az irodalmi fejlődésnek egy
olyan szakaszáról — a 18—19. század fordulójáról — szólnak,
amely a nemzet regionális erőinek egységesítésére törekedett, vagyis
a táji elzárkózás ellen vette fel a harcot, de éppen ezért már bizo-
nyos mértékig tudatában volt az egyes kultúrtájak másféleségének.
Ennek a korszaknak a tájkultúra számára csak negatív értékjelzői
voltak, s éppen a jellegzetességei érdekelték legkevésbé. A táji speci-
fikum megbecsülésével csak a néprajzi kutatások megindulása ide-
jén, az 1840-es évektől kezdve találkozunk.

Ennyi is elég annak észrevételére, hogy az idők folyamán a
tájszemlélet maga is változott, s mai kialakulásáig hosszú fejlődé-
sen ment keresztül. Táj és ember viszonya körülbelül mindig ugyan-
egy volt, de e viszony mibenléte csak fokozatosan vált tudatossá.
Magát a tájat is, mint földrajzilag körülhatárolt egységet csak a
középkor és újkor határán kezdik fölfedezni és csak lassanként telik
meg azzal a fogalmi tartalommal, amit ma tájon értünk.

Ember és táj tartós kölcsönhatása, s ennek következtében egy
sajátos kultúra kialakulása akkor kezdődhetik, midőn egy táj vala-
mely nép állandó lakóhelyévé válik. A magyarság végleges letelepe-

⁴ Az embertől független, tehát kizárólag a természet erőjénekéből szár-
mazó minden táji változás teljesen figyelmen kívül hagyható, mivel nemcsak
az egyes ember, de általában az emberiség időhatárán kívül eső, végtelenül lassú
folyamat, úgyhogy számunkra a táj — e szempontból — statikus alakulatnak
fogható fel.

⁵ Nálunk először Babits Mihály hívta fel rá a figyelmet a Dunántúllal
kapcsolatban. Irodalmi problémák. Bp. 1917. 5—95. — Farkas Gyula: Táj-
és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. Minerva, 1931. évf.

⁶ Farkas Gyula: A magyar romantika. Bp. 1930. — Varjas R. Béla:
Erdély és irodalmunk nemzeti egysége. Bp. 1934.

dése mai hazája területén a 10—11. századra esik. A honfoglaláskor — táji szempontból — csak két vidéket szállt meg teljes egészében: a Dunántúlt és az Alföldet. A Felvidéknek és Erdélynek csak egyes részeit vette birtokába, fokozatosan terjeszkedve a Kárpátok gerincvonala felé. A végleges megtelepedés a kereszténység felvételével s ezáltal a nyugati kultúrkörbe való beilleszkedéssel járt karöltve. A honfoglalás idején nagyjában egységes kultúrájú, félnomád magyarságban, most a végleges letelepedés után lassanként megindul a táji jellegű differenciálódás. Természetesen századok kellenek hozzá, amíg ez észrevehető, kitapogatható alakot ölt, s a magyarság a maga közösségén belül, a saját határai között, a táji színeződést észreveszi.

A középkori ember, bár sokkal röghözkötöttebben benneélt a tájban, mégis a vidék s általában a természet iránt megnyilvánuló érdeklődése sokkal szűkebb, egyoldalúan hasznossági alapon állott. Anonymusnak, amikor földről, tájról ír, még véletlenül sem kerül más kifejezés a tollára, mint „terra illa nimis bona”,⁷ vagy hogy „... dux et sui videntes fertilitatem terrae, et abundantiam omnium bestiarum, et copiam piscium de fluminibus Thisciae et Budrug, terram ultra quam dici potest... dilexerunt”.⁸ A középkori ember a földet azért szerette, mert hasznos, de hogy egy táj pl. szép is lehet, az eszébe sem jutott. A világ a rossz és a bűn fészke, az élet színpada volt. Bolyongott rajta, ha a lelkében ott zsongtak az evangélium hívó szavai, amelyek egy másik világról beszéltek: az igaziról. Az embert a hite közömbössé, hideggé tette, eltávolította a jelenvaló világtól, amelynek tájai — bizonyos szükségletek kielégítésén túl — az élet eseményeinek csak keretét, háttérét alkották. Számára csak egy volt a fontos ezen a földön: saját maga, az Isten közelsége után vágyódó ember, s ha valami érdekelte ebből a világból, az legfeljebb saját fajtájának a sorsa volt. A 11—15. század elbeszélő forrásai élénken bizonyítják, hogy a középkor emberét, az élet eseményei izgatják, a leírásokban történések halmozódnak és a cselekvő ember mindig aránytalanul túlnő a színtér keretein. A gesták és legendák elbeszélései önkénytelenül is a középkori festményekre emlékeztetnek, amelyeken a táj és esemény között igen laza az összefüggés. A házak, hegyek, fák — bár részleteikben a valóságot utánozzák — az egészből mégis hiányzik a realitás: túlságosan kicsinyek az alakokhoz viszonyítva. A környezet ábrázolásában bizonyos konvencionális jelszerűséggel is találkozunk. „Ha egy hegységet helyesen, természetes módon akarsz komponálni, akkor válassz ki nagy, nyers, csiszolatlan köveket s rajzold le ezeket természet után: — Cennininek ez a szabálya jellemző arra a korra, amelynek szemében a fa az erőt, a kő a hegyet jelentette.”⁹ Amint

⁷ Anon. 11. fej.

⁸ Anon. 14. fej. Hasonló nyilatkozatok még Anonymusnál a 9., 12., 16., 24., 25., 44. fej.-ben, a Képes Krónika 13. fejezetében.

⁹ Muthet Richard: A festőművészet története. Bp. 1921. I. 30—31.

majd látni fogjuk, az irodalmi kifejezésben is megfigyelhetők ilyen-féle jelenségek. Festészet és irodalom összehasonlítása a jelen esetben nem önkényes. Annál kevésbbé, mivel a festészetnek egy olyan koráról van szó, amelyről a művészettörténet is elismeri, hogy a gondolat és az irodalom kiszolgálója volt. Az irodalmi kompozíciókat a festészetben csak a 15. század folyamán szorítják ki a lét-jogosultságukat önmagukban hordozó képek.¹⁰

A 15. század második fele fordulópontot jelent általában a természetlátás és ezzel együtt a tájszemlélet szempontjából is. A középkori emberből még hiányzik a nagyobb tájegységeknek közvetlen, önmagukért való, tudatos szemlélete, az egyes nagyobb, összefüggő földrajzi alakulatokat nem fogta fel táji egészként. Tudta, hogy van sfkság és vannak hegyek, de nem ismerte az Alföld, a Felvidék, a Dunántúl fogalmát. Egyedül Erdély nevének keletkezése nyúlik vissza a 10. századba, de ez csak látszólag tájnév. A négy magyar kultúrtáj közül háromnak volt már a keletkezésekor is tájjelölő értelme. Ezek közül az *Alföld* és *Felföld*,¹¹ mint legkorábbiak sem vezethetők vissza messzebbre a 15. század közepénél, a *Dunántúl* név pedig ezeknél is jóval későbbi eredetű. A Dunántúlnak ugyan még a római időkből öröklött *Pannonia* neve a középkorban is használatos volt, de az a körülmény, hogy már igen korán¹² nemcsak a Dunántúl, hanem egész Magyarország jelölésére alkalmazzák, kizárja azt, hogy tájnévnek tekintsük.

A középkorból vagy csak általános jelentésű földrajzi fogalmakat ismerünk, aminő pl. a *havas* = *alpes* és a *homok* név, amelyet épúgy alkalmaznak egy nagyobb egészre,¹³ mint annak egyes részére¹⁴ — vagy kisebb meghatározott természeti jelenségekre — hegy-csoport, erdőség, ingovány — vonatkozó földrajzi nevek. Ide sorolhatók a „partes *mezesinas*“¹⁵ (mai Meszes-hegység), „lutum *Musun*“¹⁶ (eredetileg a Fertő-tó és a Duna között elterülő mocsaras vidék), „silvam *Zepus*“¹⁷, „silva *Matra*“¹⁸, „montem *Turtur*“¹⁹ (a mai Tátra), „silva magna... *Vertus*“²⁰, „in silva de *Peliso*“²¹ (Pilis), „in *Bokonio*“²² (Bakony), stb., valamint a folyó és tavak nevei. Ezeknek

¹⁰ U. o.: I. 40.

¹¹ A régiségben Felföld = Felvidék. Maga a Felvidék szó egészen újkeletű.

¹² Szent István nagy legendája I. fej.; Harvik-féle Szent István legenda 19. fej.; Anon. 11. fej.

¹³ A *havas* Anon. 9., 11., 12. fej.-ben az Erdős Kárpátok, a *homok* Anon. 50. fej.-ben a Duna—Tisza közének jelölésére szolgál.

¹⁴ V. ö. az Okl. Szótár (358—359.) és a Nyelvtört. Szótár (I. 1461., 1480.) adataival.

¹⁵ Anon. 22. fej.

¹⁶ Anon. 57. fej.

¹⁷ Anon. 32. fej.

¹⁸ U. o.

¹⁹ Anon. 18. fej.

²⁰ Anon. 50. fej.

²¹ Küküllei 42. fej.

²² Küküllei 44. fej.

egyrésze a vidék valamely jellegzetessége nyomán kialakult földrajzi név, mint a *Meszes* és *Moson*. Ilyen a „*silvis Nyr*“²³ (mai Nyírség), amely az ott elterülő nyírfaerdőkről kapta a nevét. Hasonló eredetű az *Erdeuleu*²⁴ név is, amely az Alföld fátlan vidékétől keletre elterülő erdőntúli földet jelenti. Minthogy azonban a névalak összetételéből bizonyos, hogy Erdély a nevét a Meszesen és az Igfon-erdőn²⁵ innen lakó magyaroktól kapta, akiknek szemében Magyarország határa — Anonymus leírása szerint (22. feje) — a Meszes-kapu volt, valószínű tehát, hogy nemcsak a két területet elválasztó erdők, hanem annak a tudata is előmozdította az erdőntúli föld névadásának szükségét, hogy Erdőelve túlesett a határokon, vagyis a tulajdonképpeni magyar földdel lazábban összefüggő, külön területként tűnhetett fel. Keletkezésekor Erdély neve még semmi esetre sem vonatkozhatott a ma Erdélynek ismert föld egész területére. Anonymus leírása alapján arra következtethetünk, hogy a külső és belső gyepűöv között, a meszesi részekről a Maros vonaláig elterülő vidék volt Erdély magja, amelynek határai csak a 11—12. századi terjeszkedések következtében érték el a Kárpátok gerincét.²⁶ A Nyírség és Erdély nevének, bár tájjelölő értelme van, mégis a középkor magyarjának tudatában nem mint tájak, hanem mint birtok- vagy később mint közigazgatási egységek éltek. Anonymus két ízben „*partes Nyr*“²⁷-ről beszél.²⁷ A *partes* ugyan jelenthet vidéket is, de jelentheti egy megye meg nem szervezett részét.²⁸ A Képes Krónika már határozottan „*totamque provinciam Nyr*“²⁹-t említi.²⁹ Jellemző a középkori ember gondolkozására, hogy közigazgatási műszót használ akkor is, amikor tulajdonképpen egy kisebb tájról beszél. A krónikák különben igen gyakran birtok- vagy közigazgatási egységek, nevezetesen a vármegyék neveit alkalmazzák helymeghatározásra, nem is szólva arról, amikor csak egy-egy folyó, város, falu vagy monostor nevével utalnak egy nagyobb vidékre.³⁰

Birtokegységnek tekintették a középkorban Erdélyt is. Már Anonymus így nyilatkozik róla: „...per gratiam ducis Arpad domini sui, terram Ultrasilvam sibi, ut suis posteris acquireret, quod et sic factum fuit postea, nam *terram Ultrasilvam posteritas* Tuhu-

²³ Anon. 22. feje.

²⁴ Anon. 11. feje.

²⁵ Az Igfon-erdő (Anon. 11. feje) legnagyobb valószínűség szerint a mai Rézhegységgel és Királyerdővel azonosítható. (V. ö. Pais Dezső: Magyar Anonymus. Bp. 1926. Napkelet Könyvtár, 14. sz. 120.)

²⁶ Anon. 24—27. feje.

²⁷ Anon. 21—22. feje.

²⁸ V. ö. Pais Dezső i. m. 135.

²⁹ Képes Krón. 55. feje.

³⁰ Ilyennek tekinthető Anonymusnál (14. feje) a „*sabulum Olpar*“ is, amelyet pars pro toto-féle kifejezésnek foghatunk fel. Árpád ugyanis füvet kért Alpár homokjáról, hogy megtapasztalhassa „*inter Danubiam et inter Thiscium*“ elterülő föld jóságát. Valószínűvé teszi ezt a föltevést az is, hogy más helyütt (50. feje) Anonymus a Duna—Tisza közéről szólva, azt írja, hogy „*equitantes per sabulum*“, tehát egyszerűen homoknak nevezi.

tum usque ad tempus sancti regis Stephani habuerunt...³¹ A Képes Krónika szerzője még határozottabban fejezi ki Erdély birtokegység-voltát, amikor azt írja, hogy Gyula „tunc temporis totius *ultra silvanum regni* gubernacula possidebat“.³² A krónikáknak azokban a részeiben pedig, amelyek a Szent István által Magyarországhoz kapcsolt Erdélyről szólnak, mint *provincia* vagy még gyakrabban *partes*-ként fordul elő.³³ A Képes Krónika mindjárt a Gyuláról szóló fejezet után — amelyben még következetesen *regnum*-nak nevezi Erdélyt — a következőkben, amikor arról beszél, hogy Szent István Zoltán nevű rokonát nevezi ki Erdély tribunusává,³⁴ már a „*partes Transilvanas*“³⁵ kifejezést használja. Ebben az összefüggésben azonban kétségtelen, hogy a *partes* nem vidéket, hanem közigazgatási területet, tartományt jelent. Az erdőntúli földet a források tehát *regnum*-nak, *provincia*-nak és *partes*-nek is nevezik, amiből világosan következik,³⁶ hogy a középkor magyarja Erdélyt nem mint tájegységet fogta fel, hanem birtokegységnek, országnak, a birodalom egy részének tekintette. Hogy Erdély névéhez, amely ezek szerint a középkorban politikai, közigazgatási fogalom volt, később tájnévi jelentés is fűződött, annak nagyrészt az az oka, hogy Erdély politikai és tájhatára egybeesett. Tájnévi jelentése azonban nem korább, mint akár az Alföldé vagy a Felvidéké.

Az eddigiekből is látható, hogy a középkorban a *nagyobb* területek birtokrészként vagy közigazgatási egységként szerepeltek, s a tájszemlélet csak kisebb egységeket ölelt föl. Így határozhatnám meg a tájszemlélet fejlődésének ezen korai szakaszát. Emellett azonban egy átfogóbb látás kezdeteiről is számot adhatunk. Már a Hartvik-féle Szent István legenda „*inferiores Hungariae partes*“—ről beszél.³⁷ Kétségtelen, hogy itt nem tájegységről van szó, mert hiszen Alsó-Magyarországot sohasem tekintették annak, hanem ezen az alantabb fekvő déli országrészt kell értenünk. Spalatói Tamás a magyarországi tatárdúlásról szóló fejezeteiben a Dunát véve elválasztó vonalul, Dunáninnen és Dunántúl való részekről emlékezik meg, de amint a szavaiból kitűnik, ő még a Duna balpartját nevezi Dunántúlnak és a mai Dunántúlt Dunáninnennek.³⁸ Magyarországnak ez a felosz-

Anon. 24. fejr.

³² Képes Krón. 37. fejr., u. i. még kétszer *regnum*. Dubnici Krón. 62. fejr.

³³ Képes Krón. 38. fejr.; Szent Gellért nagy legendája, 10. fejr.; Küküllői 2., 6., 38. fejr. A Képes Krón. Szent István után egyetlen egyszer nevezi Erdélyt *regnum*-nak.

³⁴ Szent István kislegendája (7. fejr.) *tribunus*-nak mondja a későbbi erdélyi vajdák őst.

³⁵ Képes Krón. 38. fejr. Hasonlóképpen a Dubnici Krón. 63. fejr.

³⁶ Ami megfelel a történeti valóságnak is, minthogy Erdély az egész közép-koron át külön közigazgatási terület volt.

³⁷ Hartvik-féle Szent István legenda 7. fejr.

³⁸ „*Rex vero Colemanus... devenit ad villam magnam, quae sita est super ulteriorem ripam Danubium, nomine Pesthum, ad quem locum maxima multitudo Ungarorum et aliarum nationum, quae ultra citraque Danubium habitabant... confugerunt.*“ (37. fejr.) „*Interea Tartarorum exercitius, depopulata*

tása még a 16—17. századból is ismeretes,³⁹ noha különösen a 17. században a nagyjában mai értelemben vett Dunántúl kifejezést már szelvényben-hosszában használják.

A most említett földrajzi jelölések tulajdonképpen még mindig nem tájegységekre vonatkoznak. Hiányzik belőlük egy lényeges vonás: az egyénítés. A 13. század második felében tűnnek fel olyan nagyobb táji megjelölések, amelyeknek eredete összefüggésbe hozható, vagy legalább párhuzamba állítható a középkori közösség-érzésben ugyanezen időtájt végbemenő átalakulással.⁴⁰ Deér József idézett tanulmányában világosan kifejti, hogy a 13. század második feléig a középkor nem ismerte a maihoz hasonló nemzetfogalmat, s a *patria* szónak is csak ez időben alakul ki, a konkrét értelmű haza jelentése. Erre vonatkozóan többek között egy igen jellemző példát hoz fel III. Endrének egyik 1298-ból származó adományleveléből: Radoszló „derelicto et quasi pro nihilo habito solo proprio et propria procul posita ob favorem nostrum... in partes exterarum et remotas ad laudem et gloriam nostram et totius nationis Hungaricae...” Deér ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Jellemző mindenekelőtt a *solum proprium*, a saját föld és a *propria patria*, a saját haza szembeállítás, illetőleg megkülönböztetése. A XIII. század végének gyermeke már túllát saját földjén, birtokán, szeretete túlárad azon és az egész pátriát, az egész hazát öleli magához.”⁴¹ Ez a szélesebb, átfogóbb szemlélet jelentkezik a táj meglátásában is, amelynél most már a térszíni karakterisztikum is jelentőséghez jut. Rogerius Sirmalmas Krónikájában azt írja, hogy Bulcsu csanádi püspök és társai a tatárok elől menekülve „ad partes superiores” tartanak.⁴² A leírásból nem tűnik ki több, minthogy a Duna balpartján vonulnak észak felé. Mégis, ha tekintetbe vesszük, hogy családtagjaikat akarták biztonságba helyezni, amire éppen a hegyes vidék igen alkalmas, akkor csakugyan nem gondolhatunk másra, minthogy a „partes superiores” a Felvidéket jelenti. Van a 13. századból egy hasonló adatunk az Alföldre vonatkozólag is. Kézai krónikakivonatában a székelyekről azt olvassuk, hogy nem „in plano Pannoniae”,

omni regione transylvana, caesis ac fugatis Ungri ex trans Danubialibus oris, composuerunt se in locis illis, totam ibi aestatem et hiemem peracturi; et ut metum incuterent his, qui erant ex altera parte Danubii... (40. fej.)

³⁹ Ortélius, Abraham: Theatrum, oder Schauplatz des erdbodens. Anwerpen, 1572. 42. — Jansonius, Joan.: Atlas minor. Amstelodami, 1651. I. 352.

⁴⁰ Deér József: Közösség-érzés és nemzettudat a XI—XIII. századi Magyarországon. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Bp. 1934.

⁴¹ I. m. 101.

⁴² „Sed cum Bulzo Chanadiensis Episcopus, ... cum nobilibus multis, uxores, filios, filias, et familias, ad partes superiores conducerent, ut postdum ad regis exercitum festinantes accercent: contra obvientes Comanos, incepterunt pugnam durissimam; ... Comani vero, ut Tartari, terram postmodum destruentes, et convenientes in unum, ex ista parte Danubium transierunt; et sic destruendo, incepterunt ad Marchiam properare.” (26. fej.)

hanem az oláhokkal együtt „*in montibus confinii*“ kaptak osztályrész⁴³. A síkság és hegyvidék szembeállításából világos, hogy itt csak az Alföldről lehet szó.

E példák az első nyomai a tájszemlélet egy magasabb fokának. A fejlődés természetesen igen lassú ütemű, éppúgy mint a „nemzet“ és a „haza“ fogalmának kialakulásában. Annál is inkább, minthogy a tájszemlélet nem független e két utóbbi fogalom fejlődésétől: a részegységekre tudatosan csak az figyelhet fel, aki az egészet is látja. „A XIII. század végének magyar közvéleménye — írja Deér József — csak érezte, megélte a *patria*-t és a *natio*-t, anélkül azonban hogy annak világos tartalmat adott volna. Hogy azonban a tudatosulás lehetősége egy magasabb műveltségi fokon már ekkor adva volt, azt éppen a XIII. századbeli átdolgozó és Kézai példái mutatják. Műveikben jelenik meg először a magyar karakter, a hun-szittyá katonás jellem önszemlélete, amely azután... a XV. század végére nemzeti öntudattá lesz.“⁴⁴ Ez az önszemlélet a népi-nemzeti közösségen belül már észreveszi a jellegzetes különbségeket is. A 15. század krónikása, Turóczi, írja a székelyekről: „*in moribus severiores... ceteris Hungaris multum differre videantur*“,⁴⁵ Turóczi a névbeli megkülönböztetés már nem elégíti ki, azt is megmondja, hogy a székelyek és magyarok *miben* ütnek el egymástól.

Nem véletlen az sem, hogy itt a 15. század második felében, az antik értelmű *patria* fogalom meghonosodásának idején kezdődik meg a magyar föld tájainak térszíni egységek szerint való határozottabb megkülönböztetése. Mindenekelőtt az *alföld* és *felföld* szó használatában mutatkozik — ha nem is kizárólagosan — egy meghatározott vidékre vonatkozó jelentés állandósulása.

Az *alföld* szó, amint egy 1244-ből való oklevélből kitérünk⁴⁶ — amely az egyik Kluč és Jajcza vidéki boszniai zsupánságot nevezi *Olfeld*-nek, noha ez hegyes terület — eredetileg alantabb, délebbre fekvő földet jelentett. Ez egyúttal az első ismert adat az *alföld* szóra vonatkozólag. Időrendben a következő előfordulását családnevekben figyelhetjük meg. Érdekes, hogy az Oklevélszótár adatai szerint az *Alfewldy*, *Felfuldi*-féle családnevek egyidőben, a 15. század második felében tűnnek fel tömegesen.⁴⁷ Korábbi adatok legalábbis ezideig ismeretlenek. Névszói alakjában az *Érdy-kódex* említi újra az 1520-as évek közepe táján.⁴⁸ A szövegből megállapíthatólag a Nagy-Alföld déli részét jelöli az *alffeld* szóval. Ettől kezdve Tinódi, Méliusz, Heltai, Valkai műveiben⁴⁹ gyakran fordul elő, s többnyire már

⁴³ Kézai I. 4. fejj.; Képes Krón. 10. fejj.

⁴⁴ I. m. 111.

⁴⁵ Turóczi 24. fejj.

⁴⁶ Nyelvtört. Szótár I. 985.

⁴⁷ Az *Alföldi* családnév első előfordulása 1452, majd 1469 és 1475. A *Felföldi* név először 1469-, majd 1481-, 1489-, 1493- és 1499-ben fordul elő. V. ö. Okl. Sz. 14. és 235—236.

⁴⁸ Nyelvelmléktár IV. 422., V. 404.

⁴⁹ Tinódi: R. M. K. T. III. 15., 90., IV. 35. — Méliusz: Szent János

az egész Alföldet értik rajta, úgyhogy a 16. század második felében kizárólag nagyobb kiterjedésű síkságot jelent. S minthogy a gyakorlatban az esetek túlnyomó többségében a Nagy-Alföld jelölésére alkalmazzák, tulajdonnévvé, földrajzi fogalommal válása tulajdonképpen már ekkor folyamatban van.

Hasonló a *felföld* név fejlődése is. A 16. századbéli írók szinte kivétel nélkül a mai Felvidék jelölésére használják. Tinódi például azt írja, hogyha Eger elesik: „*Egész felföld* terekké leszön”.⁵⁰ Bornemisza Péter a magyar borról szólva, felsorolásában világosan megkülönbözteti a Felföldet az ország más vidékétől: „az Szerém bora, az Makra bora, az Somogy bora, az *fel földi* io bor”.⁵¹ Kétségtelennek látszik tehát, hogy a *felföldi* név ugyanolyan jelentésszűkülésen megy keresztül ebben az időben, mint az *alföld* szavunk.

Csak egy tájról, a mai Dunántúlról, bizonyítható legkevésbé, hogy a 16. század második felében határozottabban táji egységnek tekintették volna. Tinódi ugyan említi, hogy „Gyűlni kezdének *Dunáról*, Győrből, hadnagyok szép hadval”, de ebből a kifejezésből következtetni vajmi keveset lehet. A Dunántúl jelölése, megnevezése csak éppen megkezdődik, amikor az ország többi tájának már többé-kevésbé állandó neve van. Hogy a sorban a Dunántúl az utolsó hely, azon alig csodálkozhatunk. A középkorban a legsűrűbben lakott rész, Magyarország súlypontja a Dunántúl volt, érthető tehát, hogy a birodalom többi vidékének megnevezése részben innen indult ki, s ezzel a saját szempontjából már eléggé elhatárolta önmagát, amíg egy későbbi időszakban a *Duna elve*, *Tuladuna*, *Dunántúl* nevét éppúgy a rajta kívüllakóktól kapta, mint egykor Erdély.

A tájszemlélet e második korszakában jut el az összefüggő nagyobb tájegységek fölfedezéséhez. A nyers, nagyjában körülhatárolt tájakról alkotott kép a közösség számára azonban még csak ezután telik meg élettel, jellemző színekkel, a modern tájfogalmat kialakító tartalommal.

Varjas Béla

jelenésének magyarázata. Nagyvárad, 1568. 563. — Heltai: Krónika. Kolozsvár, 1575. 75. — Valkai: A magyar királyoknak eredetéről. Kolozsvár, 1576. 52.

⁵⁰ R. M. K. T. III. 136.

⁵¹ Énekes könyv. Detrekő, 1582. 550.

⁵² R. M. T. K. III. 96.